

6. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа [Текст] / М. С. Грушевський, С-Пб., 1908. – 512 с.
7. Замлинский В. Богдан Хмельницкий [Текст] / В. Замлинский, М.: Молодая гвардия, 1989. – 334 с.
8. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький [Текст] / Я. Качмарчик; [з польської перекл. І. Сварник]. – Перемишль-Львів, 1996. – 326 с.
9. Костомаров М. І. Богдан Хмельницкий: В 2-х т. [Текст] / М. І. Костомаров – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб., 1859. – 459 с., 550 с.
10. Отрывки из дневника Станислава Освенцима [Текст] [Електронний ресурс] / Режим доступу <http://www.Voslit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/1640-1660/Vojna1/index.htm>
11. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання [Текст] / В. А. Смолій, В. С. Степанков – К.: Темпора, 2009. – 680 с.
12. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) [Текст] / В. А. Смолій, В. С. Степанков – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
13. Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648-1657 рр.) [Текст] / В. С. Степанков – Кам'янець-Подільський, 2008. – 264 с.
14. Nagielski M. Kompania zimowo-wiosenna wojsk kozackich Bohdana Chmielnickiego (luty – maj 1651) w przedednie batalii beresteckiej 1651 r. [Текст] / М. Nagielski // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К.: Інститут історії України, 2010. – С. 405-428.

В.С. Степанков,
д.і.н., професор

МОНАСТИРИЩИНСЬКА БИТВА 1653 Р.

Однією з найяскравіших сторінок визвольних змагань подолан середина XVII ст. безперечно є битва за Монастирище, що відбулася 1 квітня 1653 р. На превеликий жаль, вона не ставала об'єктом спеціальних досліджень. Тому продовжує залишатися чимало нез'ясованих питань. Тим не паче, дякуючи працям М. Грушевського, А. Керстена, В. Смолія, В. Степанкова, Т. Цесельського й інших авторів, можемо реконструювати (в загальних рисах) перебіг її основних подій. Необхідно відзначити й вузькість джерельної бази, що не дозволяє висвітлити ряд аспектів порушеної проблеми.

У лютому 1653 р. король й польське командування вперше вдалися до тактики «зачисток» порубіжних теренів козацької України, що передбачала тотальне руйнування поселень і винищення їхнього населення. Започаткували її корогви полковника Я. Кондрацького у Подністров'ї. У першій декаді березня польний гетьман С. Потоцький ухвалив на військовій нараді акцію вторгнення у Брацлавщину потужного з'єднання (переважно кінноти) для спустошення теренів

Гетьманщини й перешкоджання Б. Хмельницькому зібрання війська в одному місці. Його очолив обозний коронний С. Чарнецький, у розпорядженні котрого знаходилося бл. 13-15 тис. вояків (включаючи обозних слуг). 16 березня він вирушив з-під Заслава у похід і 20 березня зупинився в Паволочі, де приєдналися полки С. Маховського та С. Гурського. Чисельність війська зросла до 18-20 тис. вояків. Першого удару у кінці місяця завдано по Борщагівці, жителі якої вчинили спротив й після захоплення містечка були всі вирізані. Наступною жертвою стало Погребище, в якому проходив ярмарок: всіх мешканців і торговців також витяли. Як стверджував літописець С. величко, С. Чарницький вчинив «це на пострах іншим містам та селам, на які хотів наступати».

Після цього польські корогви подалися на південь. Обозний коронний, маючи величезну перевагу в силах, не побоювався противника. Діяв надзвичайно швидко і розкуто – розсилав, паралельно до напрямку свого просування, у різні сторони підрозділи, охоплюючи широкий пас теренів. Жовніри старанно виконували гасло свого проводиря: «й на ліки не залишати Русина». Виявилися дощенту зруйнованими і спаленими Животів, Якубівка, Липовець, Прилуки, Самгородок, Немирів, Іллінці й десятки інших поселень. За визнанням тогочасного вояки, поета й історика С. Твардовського «Ніколи до цього часу більше ані крові не розливалось від заліза у цьому краї, а ні вогнем не вигоріло разом міст і сільських поселень, як тепер. Бо ледь не всю Брацлавщину по Бершадь і Умань і подальші дідизни попідом засипали, почавши від Погребищ... Тут ні на яку статть не зважав розлючений жовнір: ні на дівчину, ні на вагітну жінку з невинним немовлятком на грудях».

Поява польської армії виявилася повною несподіванкою не лише для козаків і поспільства Брацлавщини, а й командування козацьких полків, розташованих на її теренах. Їхня розвідка спрацювала вкрай погано, вчасно не повідомивши про наближення й чисельність поляків. Виправляючи ситуацію, кальницький полковник І. Богун, дізнавшись про каральну акцію С. Чарнецького, розпорядився сотням полку збиратися до нього у Кальнику. Припускаю, що сюди підходили й підрозділи сусідніх уманського (під проводом наказного полковника Гродзенка) й брацлавського полків. Не поділяю висловленого в

історіографії міркування про надіслання Б. Хмельницьким до Кальника І. Богуна для боротьби з С. Чарнецьким. Так швидко гетьман відреагувати не міг, бо, вочевидь лише у кінці першої декади квітня отримав відомість про вторгнення ворога. І. Богун діяв сам, покладаючись на зібрані ним сили – бл. 4-5 тис. осіб (дані польського історика Т. Цесельського про наявність у нього 5-8 тис. козаків кальницького полку є явним перебільшеннями).

Щедро обдарований військовими талантами, І. Богун відзначався також обережністю й хитрістю. Як констатував сучасник подій, польський історик В. Коховський, він «мав вдачу лисиці, яка показує собакам зуби або хвіст: він був сильний і хитрий». С. Величко теж наголошував на тому, що український полководець «був справжній і обережний вояк». Він прекрасно усвідомлював, що наявних у нього сил занадто мало, аби дати ворогу відкритий бій, тим паче, що в лавах польської кінноти налічувалося й щонайменше 1-2 тис. досвідчених німецьких драгун. У зв'язку з чим полковник слушно вважав, що зможе затримати противника (до прибуття підмоги, по яку послав до гетьмана) лише опираючись на укріплення якогось з містечок. Вибір упав на Монастирище, розташоване на р. Коропець серед боліт, яке мало замок і непогані фортифікації (палісад і рови). Тому, коли польські підрозділи підійшли під Кальник, він після нетривалої сутички з ними поспішно почав відходити через Балабанівку до Монастирища. С. Чарнецький при цьому припустився помилки: замість того аби переслідувати козаків, дозволив собі (не сумніваючись у власній перемозі) витратити час на заняття Кальника, Іллінців й Балабанівки. І. Богун дуже вдало скористався цією затримкою (на 1-1.5 доби) наступу противника для зміцнення міських валів, палісаду й риття окопів. Укріплювався замок. Облаштувався таємний вихід з міста, що простягався між болотами.

Бл. 10 квітня польські підрозділи з'явилися під містом. Знаючи, що в ньому зачинився І. Богун з основними силами кальницького полку, С. Чарнецький вирішив навальним штурмом оволодіти ним, винищити захисників й звільнити дорогу до Умані. Одягнутий у накидку з тигрячої шкури, особисто об'їхав міські укріплення, виглядаючи у них слабкі місця. Помітивши його, оборонці міста почали вигукувати лайливі слова, з-поміж яких образлива назва «ряба собака» закріпилася у свідомості українців за ним на наступне десятиріччя. Спочатку на

приступ пішли драгуни, але козаки і міщани відбили його. Тоді обозний коронний наказав кінноті спішитися й розпочати штурм міста й замку з усіх доступних сторін. Він був тривалим і надзвичайно затяжним. Врешті-решт жовніри, зазнавши величезних втрат (лише полягло 600 осіб), змушені були відступити. Не виключало, що саме під час цього бою І. Богун помітив, що С. Чарнецький, не побоюючись удару в спину, не дбав про захист жовнірів з тилу. І в нього майнула думка про можливість скористатися цим прорахунком обозного коронного у завтрашньому бою. У ночі обміркував її з усіх сторін. Ризик був величезним, але саме він давав єдиний шанс на успіх у цьому протистоянні. Для проведення маневру з наступною атакою на наступаючих була відібрано кілька сотень найхоробріших і найдосвідченіших вояків, котрих зняли з оборонних укріплень. Звичайно, у порівнянні з чисельністю поляків, їх було жменька. Проте І. Богун і не покладався на силу. Знаючи, що противник має відомості про можливий підхід надісланої гетьманом допомоги, включаючи татар, він вирішив зімітувати підхід останніх, аби посіяти серед жовнірів розгубленість, а можливо, й паніку.

11 квітня колони жовнірів знову вирушили на приступ. Як і попередній, він відзначався запеклістю з обох сторін. Козаки і міщани стояли на смерть, однак стримувати натиск жовнірів ставало все важче. Прорвавшись у передмістя, вони почали штурмувати вали. Й І. Богун зрозумів, що настає критична хвилина бою, тому вдався до виконання задуманого маневру – через таємний хід почав виводити вояків. С. Твардовський, а за ним й С. Величко, у своїх працях помилилися, стверджуючи, що у розпал бою кальницький полковник начебто утік до Б. Хмельницького, залишивши напризволяще оборонців. Це не так! І. Богун блискуче провів обхідний маневр й вийшов у тил ворогам, котрі уже оволоділи частиною валів й взялися розбирати палісад. Загинули на валах Гродзенко й сотні інших захисників. Здавалося ще одне-два зусилля й жовніри увірвуться всередину міста. Це усвідомлював й С. Чарнецький, котрий вдихновляв вояків на продовження штурму. За даними В. Коховського, він, «даючи накази, носився серед свистячих куль, без шапки й без шолома; стріла уразила його, пройшовши через обидві щоки, майже смертельно. Піднебіння стряснулося від жорстокого удару; кров, що ринула в порожнину рота, перешкоджала не

тільки говорити, а й дихати. Друзі зняли його напівживого з коня і підтримували. Закинувши голову назад, він, оскільки міг випльовував кров, що душила його, і спитав присутніх, чи захопили наші місто. Коли йому відповіли, що місто ще стоїть, а війська стурбовані його лихом, то від душевного хвилювання кров ринула в нього ще дужче».

Важке поранення головнокомандуючого (деякі джерела повідомляють, що пробила не стріла, а куля) викликало у жовнірів певне замішання. І саме у цей час І. Богун, котрий, за словами згаданого вище автора, «завжди з однаковою готовністю йшов назустріч небезпеці і переживав її», вдарив з усією силою в спину нападників. Козаки голосно кричали «за скіфським звичаєм» й частково за татарським : «Аллах акбар». Чого, чого, а появи ворога в тилу ніхто з жовнірів не сподівався. Хтось закричав: «Орда, орда йде разом з Хмельницьким». Спалахнула страхітлива паніка. Як зазначав С. Величко, «Усмерть перелякане польське військо не тільки припинило свій штурм, але, наче ошпарене, покинувши свої вози з усіма достатками й великою здобиччю, побігло від Монастирищ назад до Ковеля...». Утікачі зупинилися й перевели подих лише під Липовцем (понад 50 км від Монастирищ). Звідсіля армія С. Чарнецького почала відступ у напрямі Заслава, залишивши терени козацької України.

Отже, битва за Монастирище завершилася поразкою чисельної польської армії й стала тріумфом української звитяги й блискучих військових здібностей І. Богуна. Ворога було відкинуто з теренів Брацлавщини, що врятувало від загибелі десятки тисяч козаків і посполитих й дозволило Б. Хмельницькому успішно завершити мобілізацію армії.

В.В Газін,
к.і.н., доцент

ЖВАНЕЦЬКА КАМПАНІЯ 1653 Р. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

У перебігу Української національної революції середини XVII ст. 1653 рік виявився одним з ключових. Тогочасні події, що розгорнулися в ході українсько-польського протистояння, справили вплив на подальший хід національно-визвольних змагань українського народу, визначивши зміст наступних періодів революції.